

МАҲСУЛНОКИИ НАВЪҲОИ ҶУВОРИМАККА ВОБАСТА БА ЗИЧИИ НИҲОЛҲО ДАР ШАРОИТИ МИНТАҚАИ КҶЛОБ

Аламуратов Б.Б., омӯзгори калон, Норов М.С., д.и.к., профессор, ДАТ
ба номи Ш.Шоҳтемур.

Калимаҳои калидӣ: рӯендани ду ҳосил, киштҳои ангорӣ, киштҳои такрорӣ, ҷуворимакка, гандуми тирамоҳӣ, узвҳои репродуктивӣ, баргу пояи сабз.

Дар шароити истифодаи интенсивии заминҳои қорами обӣ бо усули парвариши ду ҳосили дон дар як сол тавассути киштҳои асосӣ ва ангорӣ бояд на танҳо давомнокии давраи нашъунамо дар минтақаҳои мухталиф ва инчунин таъминоти растаниҳо ба гармӣ, рӯшноӣ ва дигар омилҳои ҷуғрофӣ ба инобат гирифта шаванд. Чунки натиҷаи тадқиқоти илмӣ ва таҷрибаи амалияи кишоварзӣ собит менамояд, ки интиҳоби дурусти зироатҳо ва навъҳо бо мақсади ба даст овардани ду ҳосили дон дар як сол бо дар назардошти речаҳои гармию рӯшноӣ шароит фароҳам меорад, ки барои маҷмаи дон аз воҳиди масоҳати заминҳои қорами обӣ назаррас зиёд карда шавад.

Дар шароити Тоҷикистон қисмати масоҳати зиёди заминҳои қорами обӣ барои парвариши зироати стратегии пахта ҷудо карда шудаанд. Дар чунин шароит вазифаи ба таври илова истеҳсоли ғалла аҳамияти зиёдро доро мегардад. Дар алоқамандӣ бо ин вазъият, яке аз роҳҳои минбаъд зиёд намудани истеҳсоли ғаллаи молӣ дар ҷумҳурӣ аз заминҳои қорами обӣ рӯендани ду ҳосили дон ба шумор меравад. Ин масъала бо дар назардошти маҳдудияти дар оянда зиёд намудани заминҳои қорами обӣ ва зиёдшавии бемайлонӣ нуфузи аҳоли боз ҳам аҳамияти зиёдро доро мегардад.

Дар шароити ноҳияҳои пахтапарварию минтақаи Кӯлоби вилояти Хатлон ҷамъи ҳарорати ғайрибиологӣ (аз 5°C зиёд) аз моҳи октябр то моҳи май 1200-2000°C “ро ташкил менамояд. Чунин шароити термикӣ ин давра имконият медиҳад, ки зироатҳои ҳосилнокиашон баланди ғалладонагӣ ва лӯбиёдонагӣ ба монанди гандум, ҷав, нахӯд ва ғайра парвариш карда шаванд. Пас аз ғунҷини ҳосили онҳо имкон аст, ки боз як ҳосили дони ҷуворимакка, ҷуворӣ, шолӣ, мош ва дигар зироатҳои ғалладонагӣ лӯбиёдонагӣ ва рағандиҳанда ба даст оварда шаванд. Ба тӯфайли ин усули истифодаи заминҳои қорами обӣ имконияти дар давоми сол ба таври интенсивӣ истифодабарии захираҳои хокию иқлимӣ бо мақсади истеҳсоли ғаллаи молӣ муҳайё гардонидани мешавад.

Натиҷаи тадқиқоти илмӣ ва таҷрибаи пешқадами истеҳсолот дар шароити Тоҷикистон нишон медиҳанд, ки дар бисёр минтақаҳои хокию биоиклимӣ ҷумҳурӣ дар киштҳои такрорӣ ва ангорӣ аз ҳама бештар ҷуворимакка паҳн шудааст. Ин амал ба он алоқаманд аст, ки ҷуворимакка дар киштҳои ангорӣ дар шароити мухталифи хокию иқлимӣ ҷумҳурӣ тавассути сабзиши шадиди пояи хуб баргдоршавии он ва ҳаҷми қалони узви репродуктивӣ, - сӯта ҳосили баланду хушсифат медиҳад. Бо дар назардошти ин мо дар таҷрибаҳои ҳаҷми интиҳоби навъҳою дурагаҳо ба навъҳои селекцияи олимони ватанӣ - Аскар, Зоҳир, Шӯҳрат ва Дилшод, таваҷҷуҳ зоҳир намудем. Дар доираи ин навъҳо таъсири зичии ниҳолҳои онҳо ба сабзиш қарор дода шуд.

Маълум аст, ки киштҳои ангории ҷуворимакка бо сабаби кишти дер дар шароити нисбатан дигаргунтар нисбат ба киштҳои баҳорӣ тезтар сабзида инкишоф меёбад. Натиҷаи тадқиқоти мо ва ба ҳамин монанд киштҳои ангорӣ нишон медиҳанд, ки давомнокии давраҳои алоҳидаи инкишоф ва давраи умумии нашъунамои ҷуворимакка дар киштҳои ангорӣ кӯтоҳ мешавад. Ҷуворимакка дар киштҳои ангорӣ дар шароити мунтазам кӯтоҳшавии рӯзҳо ва пастшавии намнокии мутлақӣ ҳаво дар шароити речаи мусоиди гармӣ ва намнокии ҳок инкишоф меёбад. Дар натиҷа чунин шароит ба инкишофи тези ҷуворимакка мусоидат менамояд.

Натиҷаи тадқиқотҳо нишон медиҳанд, ки новобаста ба маҳдудияти давраи нашъунамо (фарорасии ҳарорати паст дар охири моҳи сентябр “ даҳаи якуми октябр) дар заминҳои обӣ Тоҷикистони Ҷанубу-Ғарбӣ ҳама чор навъи

тахқиқшавандаи ҷуворимакка - Аскар, Зоҳир, Шухрат ва Дилшод дар киштҳои ангорӣ нағз инкишоф ёфта, ҳосили баланди хушсифату пурбаҳо медиҳанд.

Пас аз ғунучини ҳосили дони ҷуворимакка миқдори зиёди баргу пояҳо боқӣ мемонад, ки дар ҷумхурӣ онҳоро ҳамчун хӯрока пас аз хобонидани силос бо пояҳои ширадори зироатҳои полезӣ ё бо баргу пояи сабзи ҷуворӣ, алафи судонӣ ва юнучка истифода мебаранд.

Натиҷаи тадқиқоти ҷорсолаи мо нишон медиҳанд, ки тавъами гандуми тирамоҳӣ бо ҷуворимаккаи ангорӣ дар низоми рӯенидани ду ҳосили дон дар як сол шароит фароҳам меоварад, ки аз ҳар як гектар вобаста ба навъҳо ва зичии ниҳолҳои онҳо аз 10,9 то 14,4 т/га дон ба даст оварда шавад, ки 6,8 т/га-ро дони гандуми тирамоҳӣ ва 4,1- 7,6 т/га-ро дони ҷуворимаккаи ангорӣ ташкил менамояд (ҷадв. 1).

Ҷадвали 1.

Ҳосили умумии дон дар ҳолати тавъам намудани гандум тирамоҳӣ бо ҷуворимаккаи ангорӣ вобаста ба навъҳо ва зичии ниҳолҳои онҳо, т/га (с. 2004-2007)

Навъҳо	Зичии ниҳолҳо, хаз./га	Гандуми тирамоҳӣ, т/га	Ҷуворимаккаи ангорӣ, т/га	Ҷамъ
Аскар	40	6,8	6,7	13,5
	50		7,1	13,9
	60		6,0	12,8
	70		4,5	11,3
Зоҳир	40		6,1	12,9
	50		6,7	13,5
	60		6,5	13,3
	70		4,8	11,6
Шухрат	40		5,6	12,4
	50		5,8	12,6
	60		4,9	11,7
	70		4,1	10,9
Дилшод	40		5,7	12,5
	50		5,8	12,6
	60		7,6	14,4
	70		6,8	13,6

Дар киштҳои истехсолии гандуми тирамоҳӣ ҳамчун пешинакишт мушоҳидаҳои фенологию биометрӣ гузаронида нашудааст. Ҳосилаш дар охири даҳаи якуми моҳи июн ғундошта шуд ва ба ҳисоби миёна дар солҳо 6,8 т/га ро ташкил намуд. Баъди ғунучини ҳосили гандуми тирамоҳӣ ҳамчун зироати асосӣ дар кишти ангорӣ ҷор навъи ҷуворимакка Аскар, Зоҳир, Шухрат ва Дилшод тибқи барномаи тадқиқотҳо бо зичии 40, 50, 60 ва 70 хаз./га ниҳолҳо мавриди таҳқиқ қарор дода шуданд.

Аз маълумоти ба даст овардашуда маълум мешавад, ки вобаста ба навъҳо ва зичии ниҳолҳои ҷуворимакка баромади ҳосили ин зироат дар киштҳои ангорӣ ва ҷамъи ҳосил дар як сол куллан тағйир меёбад. Масалан, дар доираи навъҳо вобаста ба зичии ниҳолҳояшон аз 10,9-12,6 то 12,5-14,4 т/га тағйир меёбад, ки тафовут 1,6-1,8 т/га-ро ташкил менамояд. Дар шароити таҷрибаҳои саҳроӣ нишондоди баландтарини дон аз ду ҳосил дар вариантҳои навъи Дилшод вобастаи зичии ниҳолҳо (12,5-14,4 т/га) ва пастрарин дар навъи Шухрат (10,9-12,6 т/га) ба қайд гирифта шудааст. Зичии ниҳолҳо ба баромади ҳосили дон дар киштҳои ангорӣ ва ҷамъи он дар як сол дар мавриди тавъами гандуми тирамоҳӣ бо ҷуворимаккаи ангорӣ таъсири назаррас мерасонад. Дар навъҳои Аскар, Зоҳир, Шухрат тавъами онҳо бо гандуми тирамоҳӣ нишондоди баландтар дар варианти 50 хаз./га ниҳолҳо ва дар навъи Дилшод дар варианти 60 хаз./га ба қайд гирифта шудааст. Аз ин вариантҳо мутаносибан ба навъҳо 13,9; 13,5; 12,6 ва 14,4 т/га дон ба даст оварда шудааст, ки нисбат ба як ҳосили дони гандуми тирамоҳӣ аз 5,8 то 7,6 т/га зиёд аст. Ин ҳолат он маъноеро дорад, ки дар мавриди дар шароити ҷумхурӣ дар

масоҳати 300 ҳаз./га татбиқ намудани ин усули истифодаи заминҳои қорами обӣ ба таври илова аз 174 то 228 ҳаз./га ғалла истеҳсол карда мешавад.

Аз маълумоти ҷадвали 2 маълум мешавад, ки тамоми қонуниятҳои асорати навъҳо ва зичии ниҳолҳои онҳо, ки дар мавриди таҳлили нишондодҳои ҳосили дони ҷуворимақкаи ангорӣ ба мушоҳида расида, боз баръало зоҳир шуданд.

Дар шароити таҷрибаҳои саҳроӣ дар байни навъҳо навъи Дилшод ҳам аз рӯйи баромади дон (7,6 т/га) воҳиди хӯроқаҳо (25,0 т/га) ва протеини ҳазмшаванда (2,4 т/га) аз ду ҳосил дар як сол нисбат ба дигар навъҳои таҳқиқшаванда бартарӣ дорад. Аз рӯйи нишондодҳои баромади ин маҳсулотҳо боз ҳам таъсири зичии ниҳолҳо баръало зоҳир мешавад. Дар доираи навъҳои Аскар, Зоҳир, Шухрат нишондоди баландтарини баромади воҳиди хӯроқаҳо ва протеини ҳазмшаванда аз ду ҳосил дар як сол дар варианти 50 ҳаз./га ва дар навъи Дилшод дар варианти 60 ҳаз./га ба қайд гирифта шудааст.

Ҳамин тариқ, аз таҳлили маводи натиҷаи тадқиқот маълум мешавад, ки дар низоми рӯёндани ду ҳосили дон дар як сол дар шароити заминҳои қорами обӣ тавбами гандуми тирамоҳӣ ҳамчун зироати асосӣ бо ҷуворимақкаи ангорӣ ба мақсад мувофиқ аст. Амалигардонии низоми рӯёндани ду ҳосили дон дар як сол барои ба таври интенсивӣ истифодабарии заминҳои қорами обӣ бо мақсади зиёд намудани ғаллаи ғизоӣ ва хӯроқаҳо ва инчунин баланд бардоштани маданияти зироаткорӣ равона карда шудааст. Ин усул шароит фароҳам меорад, ки омилҳои табиӣ “ моддаҳои ғизоии хок, рӯшноӣ, гармӣ, намӣ ва ҳаво самаранок истифода бурда шаванд.

Ҷадвали 2.

Ҳосили дон ва маҳсулоти иловагӣ, баромади воҳиди хӯроқаҳо ва протеини ҳазмшаванда дар мавриди тавбами гандуми тирамоҳӣ бо ҷуворимақкаи ангорӣ вобаста ба навъҳо ва зичии ниҳолҳои онҳо, т/га (с 2004-2007)

Навъҳо	Зичии ниҳолҳо, ҳаз./га	Гандуми тирамоҳӣ				Ҷуворимақкаи ангорӣ				Ҷамъ			
		дон	хошок	ВХ	ПХ	дон	баргу пояи хушк	ВХ	ПХ	дон	хошок ва баргу пояи хушк	ВХ	ПХ
Аскар	40	6,8	8,2	8,8	0,77	6,7	13,4	14,1	1,44	13,5	21,6	22,9	2,21
	50					7,1	14,3	14,9	1,53	13,9	22,5	23,7	2,30
	60					6,0	12,1	12,6	1,30	12,8	20,3	21,4	2,07
	70					4,5	9,3	9,5	0,99	11,3	17,5	18,3	1,76
Зоҳир	40					6,1	12,1	12,8	1,31	12,9	20,3	21,6	2,08
	50					6,7	13,5	14,2	1,45	13,5	21,7	23,0	2,22
	60					6,5	13,1	13,7	1,40	13,3	21,3	22,5	2,17
	70					4,8	9,7	10,1	1,04	11,6	17,9	18,9	1,81
Шухрат	40					5,6	11,2	11,8	0,88	12,4	19,4	20,6	1,65
	50					5,8	11,7	12,3	1,26	12,6	19,9	21,1	2,03
	60					4,9	9,9	10,4	1,06	11,7	18,1	19,2	1,83
	70					4,1	8,3	8,7	0,89	10,9	16,5	17,5	1,66
Дилшод	40					5,7	11,5	12,0	1,23	12,5	19,7	20,8	2,00
	50					5,8	11,8	12,3	1,27	12,6	20,0	21,1	2,04
	60					7,6	15,1	16,2	1,63	14,4	23,3	25,0	2,40
	70					6,8	13,7	14,3	1,48	13,6	21,9	23,1	2,25

Адабиёт

1. Гаврилов А. М. Интенсивное использование орошаемых земель - М.: Колос, 1971. " 240 с.
2. Зубенко В. Х. Кукуруза в поукосных и пожнивных посевах " М., 1969

3. Остапов В.И. Пути увеличения производства зерна кукурузы на орошаемых землях Украины // Кукуруза, 1976. - № 5. - С. 9-11
4. Халиков А. С., Айрапетов А. А. Два урожая в год в Узбекистане // под ред. Зубенко В.Х. Два урожая кормовых культур в год " М., 1968. - С. 239

АННОТАЦИЯ
ПРОДУКТИВНОСТЬ СОРТОВ КУКУРУЗЫ В ЗАВИСИМОСТИ ОТ
ГУСТОТЫ СТОЯНИЯ В КУЛЯБСКОМ РЕГИОНЕ

Результатами научных исследований доказано, что для получения двух урожаев зерна в год, при посеве озимой пшеницы и пожнивной кукурузы, наилучший урожай 14,4 т/га был получен при посеве сорта кукурузы Дилшод с густотой стояния растений 60 тыс./га, где урожай озимой пшеницы составляет 6,8 т/га, пожнивной кукурузы - 7,6 т/га. Такой посев обеспечивает выход кормовых единиц 25 т/га и переваримого протеина 2,4 т/га.

Ключевые слова: выращивание двух урожаев, пожнивные культуры, повторный посев, кукуруза, осенняя пшеница, репродуктивные органы, зеленая масса.

АННОТАТСИЯ
МАҲСУЛНОКИИ НАВЪҲОИ ЧУВОРИМАККА ВОБАСТА БА ЗИЧИИ НИҲОЛҲО
ДАР ШАРОИТИ МИНТАҚАИ КҮЛОБ

Натиҷаҳои таҳқиқоти илмӣ нишон доданд, ки ҳангоми кишти тирамоҳӣ ва чуворимаккаи ангорӣ бо зичии ниҳолҳои 60 ҳаз./рас. дар 1 га дар 1 сол гандуми тирамоҳӣ 6,8 т/га ва чуворимаккаи ангорӣ - 7,6 т/га ба даст оварда шудааст, ки ин баробари 25 т/га воҳиди хӯрок ва 2,4 т/га сафедаи ҳазмшавандаро таъмин мекунад.

Калимаҳои калидӣ: рӯёнидани ду ҳосил, киштҳои ангорӣ, киштҳои такрорӣ, чуворимакка, гандуми тирамоҳӣ, узвҳои репродуктивӣ, баргу ноияи сабз.

ANNOTATION
PRODUCTIVITU OF MAIZE VARIETIES DEPENDING ON THE DENSITY OF STANDING

The research results has been shown that to obtain two grain crops per year during sowing winter wheat and crop corn, the best yield of 14.4 t/ha was obtained when sowing, Dilshod corn variety with a plant standing density of 60 thousand/ha, where the yield of winter wheat is 6,8 t/ha of harvested corn 7,8 t/ha. Such sowing provides a yield of feed units for 25 t/ha and digestible protein 2,4 t/ha.

Key word: growing two corps, angora corps, replanting corps, maize, winter wheat, reproductive organs, leaves and green stems.